

The Role of Sayyids in West Asian Social and Political Developments

Seyyed Sa'eed Hosseini Ramsheh ¹

Fellow Professor, the Higher Education Complex of Language, Literature and Culturology, Al-Mustafa International University, Qom

Received: 2022/05/25 | Accepted: 2022/05/31

Abstract

Being rooted in the love of the Prophet and his Household, Sayyids are highly respected in Muslim countries. When Muslims see Sayyids, they become spiritually affected as they become so by seeing any other signs and edicts of the Prophet's family. Using the library sources and through a descriptive analytical method, this study deals with the role of Sayyids in social and political developments, and shows that: throughout history, prominent Sayyid individuals, especially the scholars, have been more accepted and popular than the scholars at their level and non-Sayyids. They have mainly grasped this opportunity to deal with the affairs of the weak and the needy. This has many blessed material and spiritual effects such as compiling authentic books, the constructing mosques and seminaries, infirmities and hospitals, dealing with lawsuits and judgments, and reconciling the broken ties, etc. Politically speaking, they have been present in Islamic awakening, ecumenism of the faiths, and anti-oppression and justice-seeking movements. Despite the fact that Sayyids are a minority compared to non-Sayyids, these services are impressive. This is one of the examples of Sayyida Fatima (Peace be upon her)'s generation being kawthar.

Keywords: Tribute to Sayyids, love of Ahl al-Bayt (Peace be upon them), social and political developments, West Asia.

1. E-mail: s_saeid_hosseini_r@yahoo.com

نقش آفرینی سادات غرب آسیا در تحولات اجتماعی سیاسی

سید سعید حسینی رامشه^۱

استاد همکار در مجتمع زبان، ادبیات و فرهنگ شناسی جامعه المصطفی (ص) قم

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۳/۰۴ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۳/۱۰

چکیده

در کشورهای اسلامی سادات بسیار مورد تکریم اند که این ریشه در مودت پیامبر و اهل بیت (ع) او دارد. مسلمانان با دیدن سادات همانند هر نشانه و اماره دیگری از اهل بیت پیامبر (ع) منقلب می شوند. این نوشتار با استفاده از منبع کتابخانه و روش توصیفی تحلیلی به نقش سادات در تحولات اجتماعی سیاسی پرداخته است که دستاورد آن چنین است که: در طول تاریخ افراد شاخص سادات خاصه علمای از ایشان از علمای تراز و از غیر سادات مقبولتر و محبوبتر بوده اند و ایشان عمدتاً از این فرصت در جهت رسیدگی به امور ضعفا و نیازمندان بهره جسته اند که آثار فراوان مادی و معنوی همچون تدوین کتب معتبر، ساخت مسجد و مدرسه علمیه، درمانگاه و بیمارستان، رسیدگی به امور دعاوی و قضاوت و اصلاح ذات البین و ... از این دسته خدمات اجتماعی ایشان بوده است. و در بُعد سیاسی در بیداری اسلامی، تقریب مذاهب و جنبش های ظلم ستیزانه و عدالتخواه حضور داشته اند. و نتیجه این است که با وجود اقلیت بودن سادات نسبت به غیر سادات این خدمات بسیار چشمگیر است. که این خود از مصادیق کوثر بودن نسل حضرت زهرا (س) از حیث کیفیت می باشد.

واژگان کلیدی

تکریم سادات، مودت اهل بیت (ع)، تحولات اجتماعی سیاسی، غرب آسیا.

مقدمه

مودت و محبت اهل بیت (ع) در میان همه پیروان مذاهب اسلامی معروف و مشهور است که این از پشتوانه قرآنی و روایی برخوردار است. اما در جهان اسلام اغلب، سادات یعنی نسل غیر معصوم پیامبر (ص) نیز مورد تکریم قرار می گیرند. اگر چه این تکریم نیز به تبع تکریم اهل بیت (ع) است. همچنین سوالا تیمطرح می شود که: ۱. با توجه به تحولات اجتماعی-سیاسی در سراسر جهان اسلام نقش تاریخی و جایگاه سادات در میان مسلمانان چه بوده است؟ ۲. امروزه که در جهان اسلام بارقه امید به بیداری اسلامی در دل علاقه مندان و مسلمانان روشن شده است نقش تکریم سادات در بیداری اسلامی با توجه به جایگاه اجتماعی-سیاسی ایشان در بستر تاریخ از آغاز تاکنون چه می تواند باشد؟

برخی معقدند از لحاظ تاریخی و سیر تحولات اجتماعی-سیاسی، تکریم سادات کارکردهایی داشته است. این پژوهش ابتدا با سیر منطقی علت تکریم سادات را بررسی کرده و یافته های آن را چارچوبی برای پژوهش در نقش و کارکرد این تکریم در جوامع اسلامی در بستر تاریخ، قرار داده و بررسی می کند. زیرا با توجه به شرایط کنونی جهان اسلام بهره وری از همه ظرفیتها در بیداری اسلامی به نحو احسن و اکمل لازم است. تاکنون ظرفیت اجتماعی-سیاسی سادات در جهان اسلام بررسی نشده است که ضروری است در پژوهشی به آن پرداخته شود. تعریف بیداری اسلامی و مراحل و عوامل آن در این پژوهش از بیانات مقام معظم رهبری اقتباس شده است. همچنین این پژوهش بنای بر انکار نقش غیر سادات اعم از علما، اندیشمندان و سیاستمداران در تحولات و نیز بیداری اسلامی را ندارد. بلکه با توجه به تکریم خاص سادات از جانب مسلمانان در صدد کشف نقش و کارکرد تکریم ایشان در بیداری اسلامی است.

از حیث پیشینه مقالات، کتب و پایان نامه‌های نوشته در راستای موضوع این پژوهش مورد بررسی قرار گرفتند که برخی از پژوهش‌های گذشته در زمره مقالات بدین شرح است: مقاله‌ای از قربانعلی کناررودی و سهیلا نعیمی با عنوان: «علل تداوم حکومت سادات آل کیا در گیلان»؛ مقاله از حسن الهیاری با عنوان: «تحلیل تاریخی حذف حکومت سادات کیایی توسط صفویان (با تاکید بر مبانی نظری)»؛ مقاله‌ای از سیاوش یاری و همکاران با عنوان: «رابطه سادات و حاکمیت؛ مبانی و معیارهای نفوذ سیاسی و اقتدار سادات در حکومت ایلخانان مغول»، مقاله‌ای از سید هاشم آغاجری و حسن الهیاری با عنوان: «جایگاه سادات در منصب کلانتری در دوره صفویه»؛ مقاله‌ای از محمد عباسی و جمشید نورورزی با عنوان: «نقش سادات مهاجر حضرمی در امور سیاسی، دینی، علمی و فرهنگی کوچگاه‌ها؛ مطالعه موردی: شبه قاره هند و جنوب شرق آسیا (قرون ۱۰ تا ۱۴ ق)»؛ مقاله‌ای از علی بحرانی پور و فاطمه حاجی آبادی با عنوان: «واکاوی جایگاه و نقش سادات در تحولات سیاسی - اجتماعی شبه قاره هند (۳۸۰-۹۳۲ هـ ق)» و ... همچنین از حیث کتابشناسی در راستای پیشینه این پژوهش باید اشاره کرد به کتابی از رضا جعفری نوقاب با عنوان: *سادات حسینی در عصر مروانیان*؛ کتابی از ابوالفضل حسن آبادی با عنوان: *سادات رضوی در مشهد از آغاز تا پایان قاجاریه*؛ کتابی از سید مرتضی میر تبار با عنوان: *سادات در ایران: تأثیر مهاجرات سادات بر گسترش تشیع در ایران*؛ کتابی از طالب مروج بلخابی با عنوان: *ورود سادات در افغانستان*؛ کتابی دیگر از طالب مروج بلخابی با عنوان: *در پنهان: شمه‌ای از فضائل سادات «روابط متقابل سادات و مردم»* کتابی از اشرف علی کربلایی با عنوان: *حکومت شیعی سادات نیشابور در شمال هند* کتابی از سید عبدالرحمن حسینی نقشبندی با عنوان: *سادات نقشبندی و جنبش‌های ملی کرد در گذر تاریخ* و ... و نیز در زمره پایان نامه‌های همسو با موضوع این پژوهش باید از پایان نامه‌ای با عنوان: *نقش سادات در ایران عهد بوییان*، استاد راهنما: مریم معزی،

استاد مشاور: هادی و کیلی، دانشجو: مجتبی حسینی کفشدار؛ پایان نامه‌ای با عنوان: بررسی نقش و جایگاه سادات در ساختار سیاسی-اداری تیموریان، استاد راهنما: حسن صادقی سمرجانی، استاد مشاور: غلام محمد محمدی خرم آبادی، دانشجو: حسین مقام پور و ... نام برد. اما وجه تمایز این پژوهش علاوه بر نگاه به مقوله تکریم سادات نقش ایشان در جهان اسلام و مقدار تأثیر ایشان در نهضت بیداری اسلامی است که این از نوآوری‌های این پژوهش است و هیچکدام از مقالات، کتب و پایان نامه‌های نام برده از این دریچه به جایگاه سادات نزد مردم و کارکرد آن نپرداخته‌اند.

روش تحقیق

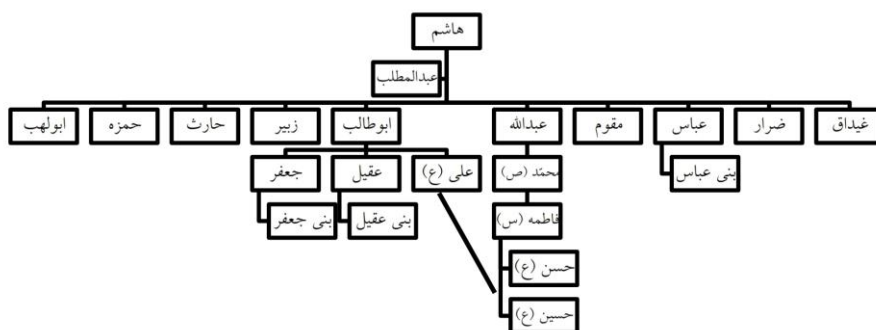
در این پژوهش که نوع آن کاربردی است، با رعایت انصاف در قلم و با روش توصیفی-تحلیلی و با استفاده از منابع معتبر کتابخانه‌ای تلاش شده است که در سیری منطقی مسائل پژوهش مُتَقَن پاسخ داده شده و نتیجه‌گیری حاصل شود.

۱. مفهوم شناسی

۱.۱. سادات

سید واژه‌ای عربی در اصل سیود (پیش از اعلان) بوده و جمع آن سادات است. به معنای آقا، سرور، رب، مالک، شریف و فاضل است. (ابن منظور، ۱۴۱۴ ق، ج ۳: ۲۲۹) نسل هر انسانی فرزندان وی در دوران مختلف را گویند که اصطلاحاً به کسانی که نسبشان به هاشم بن عبد مناف جدّ پیامبر (ص) می‌رسد سید گفته می‌شود (طباطبایی یزدی، ۱۴۲۰ ق، ج ۴: ۳۰۶) اما امروزه در عرف به فرزندان غیر معصوم پیامبر (ص) از نسل فاطمه زهرا (س) و حضرت علی (ع) به فرزندان ذکور «سید» و به فرزندان اُنات «سیده» یا «پسوند سادات» گفته می‌شود. تاریخ دقیق استفاده از واژه سید برای نوادگان پیامبر (ص) مشخص نیست اما به نظر می‌رسد در قرن چهارم رایج بوده است. (قمی، ۱۳۸۵: ۶۸۷ و ۷۵۹؛ ابن حوقل، ۱۹۳۸، ج ۱: ۲۴۰) البته واژگان دیگری همچون؛ شریف، نقیب (مذکر) شریفه، نقیبه، بی بی، بیگم (مؤنث)

(روضاتی، ۱۳۳۵: ۳۴-۳۷)، علوی برای مذکر و علویه برای مؤنث (کحاله، ۱۴۱۴ ق، ج ۵: ۳۴۴)، میر و شاه نیز برای سادات بکار رفته است. همچنین کیا، امیر، میرزا و بیگ نیز گفته شده است. (حسینی اشکوری، ۱۴۱۹ ق: ۵۳-۵۷) در اندونزی سادات از احترام بسیار ویژه‌ای برخوردارند به ایشان حیب می گویند. (www.ganaislamika.com/melacak-asal-usul-habib)، آیت الله العظمی سید حسین طباطبائی بروجردی (۱۳۴۰) نسل سی و دوم امام حسن (ع) است. (دوانی، ۱۳۷۹، ج ۱۲: ۶۹-۹۵) لذا به نظر می‌رسد سادات کنونی حدوداً نسل سی و پنجم پیامبر (ص) می‌باشند. نمودار بنی هاشم به نقل از (خرگوشی، ۱۳۶۱: ۱۹۱) به شرح زیر است:

۱.۲. غرب آسیا

غرب آسیا یا آسیای غربی یا باختر آسیا یا آسیای باختری منطقه‌ای در آسیا است که با جنوب خاور اروپا و شمال خاور آفریقا همسایه است. ایران هم به لحاظ این تقسیمات در آسیای غربی واقع شده است. خاورمیانه و غرب آسیا هم‌پوشانی زیادی دارند، اما غرب آسیا شامل کشورهای قفقاز جنوبی مانند جمهوری آذربایجان و ارمنستان و گرجستان نیز می‌شود.

۲. نقش آفرینی سادات در تحولات اجتماعی سیاسی

سادات در تحولات فراوانی نقش داشته اند که به اختصار برخی از آنها بررسی می‌شود.

۲.۱. بیداری اسلامی

با توجه به بررسی علت تکریم سادات در جوامع اسلامی که به نظر می‌رسد شامل مجموعه قرائن قرآنی، روایی، حکم عقل و ظنّ به رضای الهی در تکریم سادات در راستای تکریم اهل بیت (ع) باشد، نقش ایشان در تحولات اجتماعی-سیاسی بررسی می‌شود که از مهمترین این تحولات در جهان امروز مسئله بیداری اسلامی است. بیداری اسلامی در نگاه مقام معظم رهبری عبارت است از، ایجاد یک حالت برانگیختگی و آگاهی‌ای در امت اسلامی که به تحولات و دگرگونی‌های بیرونی منجر می‌شود (اجلاس بین المللی بیداری اسلامی ۱۳۹۰/۶/۲۶). در نگاه ایشان سخن از بیداری اسلامی سخن از یک مفهوم نامشخص و مبهم و قابل تأویل و تفسیر نیست؛ بلکه این مفهوم به معنای یک واقعیت خارجی مشهود و محسوس است که فضا را انباشته و قیامها و انقلابهای بزرگی را پدید آورده و مهره‌های خطرناکی از جبهه‌ی دشمن را ساقط کرده و از صحنه بیرون رانده است. (وبسایت مقام معظم رهبری)، نکته حائز اهمیت این است که با توجه به جایگاه سادات نزد مسلمانان بخصوص مردم منطقه و محل ظهور و بروز ایشان، می‌توان از این ظرفیت برای تولد و تحرک بیداری اسلامی بهره برد کما اینکه در قرون گذشته علی‌الخصوص دو قرن اخیر که جریان بیداری اسلامی شکل گرفته است، حمایت مردمی مهمترین عامل این شکل‌گیری بوده است. که نقش سادات تاثیر گذار در آن بررسی خواهد شد.

۲.۲. حضور سادات در تحولات

سادات در این ۱۴ قرن متمادی، کمّا و کیفّا تأثیر گذارترین خاندان بوده‌اند. (مطالعه بیشتر: ابن عنبه: ۱۳۸۰ ق؛ حسینی: ۱۳۹۸؛ رجایی: ۱۳۸۵؛ حقی: ۱۴۲۴ ق) مصداق بارز کوثر بودن ایشان در شهادت و ایثار، شهدای فراوان از ایشان است که در کتاب مقاتل الطالبیین ابوالفرج اصفهانی (۳۵۶ ق) بخشی از ایشان ذکر شده و در

علم و دانش، دانشمندانی چون سید رضی و سید مرتضی و فقها، متکلمان، مفسران و حکمای شیعه که بخشی از ایشان در کتاب الذریعه آقا بزرگ تهرانی (۱۳۴۸) ذکر گردیده است. و در نهایت سید جمال و امامین انقلاب اسلامی سید روح الله موسوی خمینی ره (۱۳۶۸) و سید علی خامنه‌ای (متولد ۱۳۱۸) که در دوران معاصر در کنار سادات تأثیر گذار دیگر همچون شهید سید محمد باقر صدر (۱۴۰۰ ق) و امام موسی صدر (مفقود در ۱۹۷۸) و دیگران، پایه‌های تمدن نوین اسلامی را بنا نهاده‌اند. جمعیت کنونی سادات جهان حدود یکصد میلیون نفر تخمین زده می‌شود. (www.irna.ir) که در نوع خود از هیچ نسل شناخته شده‌ای با جدّ دوردست مشترک نظیر ندارد.

۲.۲.۱. غرب آسیا

منطقه بین النهرین اصلی‌ترین و مهمترین خواستگاه نسل پیامبر (ص) بوده است. وجود دارالحکومه علوی در کوفه، قیام حسینی در کربلا و به تبع آن مشاهد مشرفه اهل بیت (ع) در ایران و عراق پراکندگی امامزادگان در این منطقه که ریشه در مظلومیت ایشان و فرار از دست ستم بوده است و مقابر ایشان همواره محلی برای انس و آرامش مومنان شیعه و سنی بوده که از دلایل حضور سادات است. به طور نمونه در کردستان عراق که خاندان سادات برزنجی خاندانی گرد از شیوخ طریقت نوربخشیه و قادریه در سلیمانیه می‌باشند. و منسوب به امام کاظم (ع) هستند (ادموندز، ۱۳۶۷، ج ۱: ۸۰ و ۸۳ - ۸۴) و خاندان سادات پیرخضری از نوادگان امام رضا (ع) سکونت دارند. (میرزایی، ۱۳۷۸: ۱۴۲) که در آن منطقه نزد همگان محترم شمرده می‌شوند. و این خاندان در کردستان ایران نیز سکونت دارند (همان) اساساً وجود امامزادگان فراوان در منطقه کردستان ایران و حضور بیش از ۲۲ خاندان بزرگ سادات این منطقه را متفاوت کرده است. (صفی زاده، ۱۳۶۷: ۲۴۵) در دیگر نقاط ایران و عراق سادات فراوانی حضور دارند. به طور نمونه سلسله سادات طباطبایی که منسوب به محمد بن ابراهیم (۱۹۹ ق) مشهور به ابن طباطبا می‌باشند.

(ابوالفرج اصفهانی، ۱۳۸۵ ق: ۳۴۳)، و نیز: سادات حسینی: از نسل فرزندان امام سجاد (ع)؛ و نیز: سادات محمدی که از نسل محمد اکبر معروف به حنفیه بوده و خود شاخه‌ای از سادات علوی محسوب می‌شوند به طور نمونه خاندان عقیلی اصفهانی جزو این دسته است. ساداتی نیز در کشور عراق وجود دارند که منسوب به حضرت عباس (ع) هستند. و نیز: سادات موسوی: از نسل فرزندان امام کاظم (ع)؛ از این دسته‌اند. و نیز: سادات رضوی از نسل احمد بن موسی مبرقع (۲۹۶ ق) فرزند امام جواد (ع)؛ جزو این قسم هستند. و نیز: سادات هاشمی: از نسل عقیل و جعفر از فرزندان ابو طالب (ع)؛ از این گروه هستند. (www.solale.ir) اما در لبنان بیش از سی خاندان بزرگ سادات از قرن سوم به بعد حضور دارند که مهمترین ایشان سادات شرف الدین که علامه سید حسین شرف الدین (۱۳۷۷ ق) از این نسل است (الامین، ۱۳۸۰ ق، ج ۱: ۳۶)، سادات صدر که از تأثیر گذارترین شخصی‌های معاصر یعنی امام موسی صدر از ایشان است. و نیز: آل فضل الله که سید حسین فضل الله (۱۴۳۱ ق) از ایشان بود. و همچنین سادات رضویان نوادگان جعفر کذاب فرزند امام هادی (ع) نیز در لبنان سکونت دارند. (سعیدی زاده، ۱۳۸۴: ۱۳۵-۱۴۹)، و نیز سادات عربستان که از نسل برخی از سادات نامبرده شده در عراق، ایران و لبنان هستند اما در عصر کنونی چهره مهم ایشان سید هاشم الشخص از نوادگان ابراهیم مجاب از فرزندان امام کاظم (ع) است. (الشخص، ۱۴۲۸ ق: ۱۰۱)، سادات یمن سلسله مهم دیگر نسل پیامبر (ص) هستند ایشان که حکومتی با قدمت حدود هزار سال در این منطقه بنا کرده‌اند. گفته شده از آغاز تا این اواخر، ۶۶ امام زیدیه از این خاندان فرمان‌روایی کردند: ۵۹ تن از نسل الهادی یحیی بن حسین بن قاسم بن ابراهیم طباطبا، ۵ تن از نسل یکی از نوادگان امام حسن (ع) و ۲ تن از نوادگان علی بن محمد (ع) امام دهم شیعیان بود (الامین، ۱۳۹۵ ق، ج ۱۱: ۷۰-۷۱).

در اندونزی حضور سادات و تکریم ایشان بسیار پر رنگ است. و از تأثیر گذارترین خاندان در این کشور می‌باشند. (دلیار، ۱۳۷۰: ۳۰۲)، در برونی، مالزی و فیلیپین نیز سادات به ریشه خود افتخار و دیگر مسلمانان ایشان را تکریم می‌کنند و پادشاه برونی خود را از نسل شریف علی از سادات مهاجر به شرق آسیا می‌داند. و نکته حائز اهمیت این است که همه سادات برونی، فیلیپین، مالزی و اندونزی متفق القول نسل خود را منشعب از امام حسن (ع) و امام صادق (ع) می‌دانند. (شهاب، ۱۴۲۶: ۶۳-۷۲) و نیز حضور ایشان در سنگاپور و تایلند که خود را همچون سادات اندونزی و مالزی سادات حسینی نامیده و از نسل امام سجاد (ع) می‌دانند گزارش شده است. (Jacobsen, 2009, p.19-22) و نیز سادات در شبه قاره هند که از قرن هفتم در این کشور حضور داشته و نزد همه ادیان و مذاهب قابل احترام و تکریم‌اند. (نهایندی، ۱۹۲۵ م، ج ۳: ۷۳۴) و در گذشته ایشان که باره سادات نامیده می‌شدند در تحولات سیاسی و اجتماعی تأثیر گذار بوده‌اند. (لاهوری، ۱۸۶۸ م، ج ۲: ۴۳-۴۴) بعدها این گروه از سادات قدرت خویش را از دست دادند (خافی خان، ۱۹۲۵ م، ج ۳: ۸۹۷) امروزه سادات در هند و پاکستان بخصوص مناطق کشمیر و پاراچنار محترمند. (نهایندی، همان) و شهدایی چون سید عارف حسین حسینی (۱۹۸۸) را در راه مبارزه و روشنگری تقدیم نموده‌اند. و نیز در آفریقا بخصوص مراکش سادات حضور چشمگیری داشته و بسیار مورد اکرام هستند گفته شده تعدا ایشان بیش از یک میلیون نفر است و به ادیسی یا العلوی مشهورند که پادشاه مراکش نیز از ایشان است. (واعظ زاده، ۱۳۷۳: ۹) همچنین در مصر و سودان نیز وجود دارند. (همان: ۳۲) در افغانستان، آسیای میانه، ترکیه، چین و ... حضور سادات و تکریم ایشان گزارش شده است. (همان) حائز اهمیت است که حضور سادات در اقصی نقاط دنیا در طول تاریخ همواره با مبارزه با حاکمان ظالم همراه بوده است. که سرآغاز مهم آن قیام امام حسین (ع) بوده است و در دوران معاصر در همه تحولات اعم از انقلاب

اسلامی ایران و شکل گیری جبهه مقاومت در لبنان و یمن و... نقش سادات برجسته است. حضور لذا به نظر می‌رسد تکریم سادات هم می‌تواند وحدت آفرین باشد و هم الگویی برای بیداری اسلامی در دوران کنونی است.

۳. نقش سادات در بیداری اسلامی

در نگاه اندیشمندان خاصه مقام معظم رهبری بیداری اسلامی عواملی دارد که بدین شرح است:

۳.۱. شکست الگوهای غیر اسلامی و رشد اسلام خواهی

از ابتدا سادات نقش مهم و برجسته‌ای در روشنگری جوامع اسلامی و ترغیب ایشان برای بازگشت به اسلام داشتند شاید مهمترین ایشان در قرن گذشته سید جمال الدین اسدآبادی (۱۳۱۴ ق) باشد. مقام معظم رهبری درباره وی و حرکت اسلام خواهانه او می‌فرماید: «سید جمال کسی بود که برای اولین بار بازگشت به اسلام را مطرح کرد کسی بود که مسأله حاکمیت را و خیزش و بعثت جدید اسلام را اولین بار در فضای عالم بوجود آورد ... او مطرح کننده، به وجود آورنده و آغازگر بازگشت به حاکمیت اسلام و نظام اسلام است. این را نمی‌شود دست کم گرفت و سید جمال را نمی‌شود با کس دیگری مقایسه کرد. در عالم مبارزات سیاسی، او اولین کسی است که سلطه استعماری را برای مردم مسلمان آن زمان معنا کرد قبل از سید جمال چیزی به نام سلطه استعماری برای مردم مسلمان حتی شناخته شده نبود. او کسی بود که در ایران، در مصر، در ترکیه، در هند، در اروپا کلاً در خاورمیانه در آسیا و در آفریقا سلطه سیاسی مغرب زمین را مطرح کرد و معنا کرد و مردم را به این فکر انداخت که چنین واقعیتی وجود دارد و شما می‌دانید آن زمان، آغاز عمر استعمار بود چون استعمار در اول نشرش در این منطقه اصلاً شناخته شده نبود و سید جمال اولین کسی بود که آن را شناساند. این‌ها را نمی‌شود دست کم گرفت. مبارزات سیاسی سید جمال چیزی است که قابل مقایسه با هیچ یک از مبارزات

سیاسی افرادی که حول و حوش کار سید جمال حرکت کردند نیست.» (مصاحبه با روزنامه جمهوری اسلامی، ۳۰ خرداد ۱۳۶۰). لازم به ذکر است که سال‌های بعد در ادامه حرکت اصلاحی سید جمال افراد دیگری نیز نقش داشتند که از مهمترین ایشان سید قطب (۱۳۸۷ ق) می‌باشد. وی صاحب تفسیر مهم فی ظلال القرآن است. این تفسیر از بهترین تفاسیر ادبی-اجتماعی است که به هدف احیای نهضت اصیل اسلامی به رشته تحریر در آمد.

۴. تقریب مذاهب اسلامی

یکی دیگر از عناصر بیداری اسلامی احساس ضرورت نزدیک شدن مذاهب اسلامی بخصوص علمای شیعه امامیه و الازهر مصر بود. تقریب مذاهب موجب وحدت جهان اسلام و یکپارچگی در برابر استعمار و ایادی آن می‌شود. همانگونه که خداوند فرموده است: «وَأَعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا» (آل عمران / ۱۰۳) که اندیشمندان از سادات پیشگامان این تقریب بودند که از آنجمله می‌توان به آیت الله العظمی بروجردی (ره) و آیت الله سید عبد الحسین شرف‌الدین (۱۳۷۷ق) اشاره کرد. شهید مطهری در مقاله‌ای با عنوان «مزایا و خدمات آیت الله بروجردی» می‌نویسد: «... یکی از مزایای معظم له توجه و علاقه فراوانی بود که به مسئله وحدت اسلامی و حسن تفاهم و تقریب بین مذاهب اسلامی داشت. این مرد چون به تاریخ اسلام و مذاهب اسلامی آشنا بود، می‌دانست که سیاست حکام گذشته در تفرقه و دامن زدن آتش اختلاف چه اندازه تأثیر داشته است و هم توجه داشت که در عصر حاضر نیز سیاست‌های استعماری از این تفرقه حداکثر استفاده را می‌کنند و بلکه آن را دامن می‌زنند و هم توجه داشت که بُعد و دوری شیعه از سایر فرق سبب شده است که آن‌ها شیعه را نشناسند و درباره آنها تصوراتی دور از حقیقت بنمایند. به این جهات بسیار علاقه مند بود که حسن تفاهمی بین شیعه و سنی برقرار شود که از طرفی وحدت اسلامی که منظور بزرگ این دین مقدس است، تأمین گردد و از طرف دیگر، شیعه و فقه شیعه و معارف شیعه، آن طور که هست، به جامعه سنی که

اکثریت مسلمانان را تشکیل می‌دهند، معرفی می‌شود. از حسن تصادف، چند سال قبل از زعامت و ریاست معظم له که هنوز ایشان در بروجرد بودند، «دار التقرب بین المذاهب الاسلامیه» به همت جمعی از روشنفکران سنی و شیعه تأسیس شده، معظم له در دوره زعامت خود تا حد ممکن با این فکر و با این مؤسسه کمک و همکاری می‌کرد. برای اولین بار بعد از چندین صد سال، بین زعیم روحانی شیعه و زعیم روحانی سنی شیخ عبدالمجید سلیم و بعد از فوت او به فاصله دو سه سال شیخ محمود شلتوت مفتی حاضر و رئیس جامع ازهر، روابط دوستانه برقرار شد و نامه‌ها مبادله گردید». (طباطبایی و دیگران، ۱۳۴۱: ۲۴۵ - ۲۴۹) علامه شرف الدین از رهبران مبارزه مردم لبنان علیه استعمار و صاحب کتب *المراجعات و النص والاجتهاد* نیز نقشی بی بدیل در تقریب مذاهب اسلامی داشته است. (برای مطالعه بیشتر: ذاکری، ۱۳۹۳)، سالهای بعد امام موسی صدر علاوه بر احیای روح ماهوی شیعیان لبنان، راه وی را در تقریب مذاهب پیمود.

۵. تلاش شخصیتهای بزرگ فکری، جهادی و جریان ساز اسلامی

اگر چه موج بیداری اسلامی امروزه سراسر جهان اسلام را فرا گرفته است، اما خاستگاه اصلی آن را چهار سرزمین مهم اسلامی در سده‌ی گذشته یعنی ایران، دنیای عرب (عمدتاً مصر و شام)، ترکیه عثمانی و هند تشکیل می‌دهد. (ولایتی، ۱۳۹۰: ۱۳-۱۴). در همین راستا برخی جنبش‌ها و شخصیتهای جریان ساز بدین شرح است: جنبش شاه ولی الله در هند، سنوسی در لیبی، مهدی السودانی در سودان، نهضت‌ها و جریانهای اسلامی-اصلاحی در اندونزی (مطالعه بیشتر: موثقی، ۱۳۷۷)، اخوان المسلمین در مصر، جنبش امل و حزب الله در لبنان، انقلاب اسلامی در ایران و جنبش‌های اسلامی در تونس، الجزایر، مراکش، عربستان، عراق، بحرین، کویت، یمن، فلسطین و سوریه. مقام معظم رهبری حضور شخصیتهای فکری و جهادی بزرگ و جریان ساز اسلامی در مصر، عراق، ایران، هند و کشورهای دیگری از آسیا و

آفریقا در صد و پنجاه سال اخیر را پیش زمینه‌های وضع کنونی دنیای اسلام می‌دانند (اجلاس بین‌المللی بیدرای اسلامی ۱۳۹۰/۶/۲۶).

رهبر معظم انقلاب وجود متفکران، مبارزان را در قرن گذشته بستر ساز بیداری اسلامی دانسته و می‌فرماید: «قرن گذشته قرن فریادگری فریادگران اسلام بود. از اوایل قرن که میرزای شیرازی در برخورد با کمپانی انگلیسی، آن فتوای قاطع را داد و یک ملت را به حرکت درآورد، تا واقعه‌ی مشروطیت در ایران، تا حرکت‌های اسلامی در هند، تا بیداری اسلامی در غرب دنیای اسلام و بزرگانی که سخن گفتند و سید جمال الدین‌ها و دیگران و دیگران، تقریباً قرن فریاد و قرن مبارزات بود، و قرن بعد، قرن تجربه است. این قرنی که ما امروز در آن قرار داریم، قرن تجربه است». (سخنرانی در عید مبعث ۱۳۷۰/۱۱/۱۳). تقارن حرکت روشنگرانه سید جمال در مصر و فتوای تاریخی تحریم تنباکو توسط سید محمد حسن میرزای شیرازی (۱۲۷۳ ق) در کلام مقام معظم رهبری نشان از سرآغاز بیداری اسلامی است. نکته مهم دیگر در کلام ایشان اشاره به قرن حاضر به عنوان قرن تجربه است. که این نیز در نوع خود می‌تواند تجربه تاسی و اعتماد مردم به متفکران و مبارزان اسلامی به خصوص نسل پیامبر (ص) باشد. که بسیار نزد مسلمانان قابل احترامند. مهم‌ترین از سادات در عصر کنونی خود شخصیت آیت الله العظمی خامنه‌ای می‌باشد.

۶. انقلاب اسلامی ایران

انقلاب اسلامی ایران که در امتداد مبارزات آزادی خواهان مسلمان همچون سید حسن مدرس شکل گرفت، همواره نامش با ولایت فقیه عجین است از بدو تأسیس ولی فقیه آن امام خمینی (ره) از تبار سادات است و امروزه در سراسر جهان اسلام آیت الله سید علی خامنه‌ای علاوه بر محبوبیت به عنوان فقیهی نواندیش و سیاستمداری کارکشته و ضد ظلم که محور مقاومت از غرب آسیا تا اقصی نقاط جهان ایشان را هادی و رهبر خویش می‌دانند شهرت دارند. و نیز آیت الله خامنه‌ای نماد مبارزه با اسرائیل و بازپس‌گیری فلسطین و احیای تمدن الهی اسلامی در برابر

تمدن مادی غرب همواره بر استکبارستیزی بخصوص مقابله با امریکا تاکید دارد. ایشان امروزه مهمترین و تأثیر گذارترین فرد از سلسله سادات در جهان معاصر می‌باشند. متفکر تونسلی جهان عرب راشد الغنوشی درباره انقلاب اسلامی ایران می‌نویسد: «انقلاب اسلامی ایران و امام خمینی (ره) نمایانگر تحولی بزرگ در سطح بین‌المللی و منطقه بوده که حق پدیده‌ای به این گستردگی را نمی‌توان با سخنانی کوتاه ادا کرد وی بر این اعتقاد است که با وجود اینکه پایگاه اصلی انقلاب اسلامی را مذهب تشیع شکل می‌دهد، ولی این انقلاب وابسته به یک جریان جهانی فراگیر است که هدف آن برانگیختن روح اسلامی، بیداری اُمت و هدایت آن تا مرحله رهبری تمدن جهانی است». (غنوشی، ۱۳۷۲: ۶۵ و ۶۹).

۷. جبهه مقاومت اسلامی فلسطین و لبنان

نهضت بیداری اسلامی قبل از اشغال فلسطین شکل گرفت اما یکی از محرک‌های مهم این نهضت، جهاد برای آزادسازی آن بود، رژیم صهیونیستی در صدد گسترش تصرفات خود در سرزمین‌های اسلامی و هویت مسلمانان منطقه بود که با مقاومت گروه‌ها و نهضت‌های منطقه روبرو شد. شکست اعراب در جنگ با اسرائیل همه امیدها را تبدیل به یأس نمود محمد حسنین هیکل اندیشمند نامدار مصری، این فضا را اینگونه توصیف می‌کند: «پس از جنگ ۱۹۶۷ تمام مردم خاورمیانه ناچار شدند یک سری از اصول را مورد تجدید نظر قرار دهند، تمام آرمان‌هایی که پرورانده شده بود به سراب و یقینات قبلی به دروغ تبدیل شده بود، آیا چیزی مانده بود که بتوان به آن دل بست؟ مذهب تنها پاسخ موجود بود». (هیکل، ۱۳۶۲: ۲۳۰-۲۳۱) و نیز مقام معظم رهبری از مساله فلسطین با عنوان جراحی عمیق بر پیکر امت اسلامی (خطبه نماز عید فطر ۱۳۸۷/۷/۱۰) و خنجری در پهلوی کشورهای مسلمان منطقه یاد کرده‌اند (اجلاس بین‌المللی بیداری اسلامی ۱۳۹۰/۶/۲۶). ایشان یکی از مبادی اصلی طغیان مسلمانان، رشد و گسترش حرکتهای اسلام گرایانه و موج جدید

بیداری اسلامی را همین مساله می‌دانند (دیدار با مسئولان نظام در روز میلاد پیامبر اکرم (ص) ۱۳۸۹/۱۲/۲). باورهای مذهبی راهی جز مقاومت در برابر رژیم صهیونیستی نگذاشته بود. گروه‌های فلسطینی جنبش جهاد اسلامی و حماس از ابتدا با حمایت قاطع انقلاب اسلامی ایران به مبارزه درون فلسطینی پرداختند و حزب الله لبنان نیز که از موسسان آن سید عباس موسوی بود راه مقاومت در برابر رژیم اشغالگر قدس را پیمود و در ادامه جانشین وی سید حسن نصرالله نیز چنین کرد. مقام معظم رهبری تأثیر بحران فلسطین را در بیداری اسلامی چنین بیان داشته‌اند: «ظلم و زور گوئی روز افزون رژیم صهیونیستی و همراهی برخی حکام مستبد و فاسد و مزدور آمریکا با آن از یک سو و سر بر آوردن مقاومت جانانه فلسطینی و لبنانی و پیروزی معجزه آسای جوانان مؤمن در جنگهای لبنان ۳۳ و ۲۲ روزه غزه از سوی دیگر، از جمله‌ی عوامل مهمی بودند که اقیانوس به ظاهر آرام ملت‌های مصر و تونس و لیبی و دیگر کشورهای منطقه را به تلاطم در آوردند، انتفاضه اقصی حتی در خارج از مرزهای جغرافیائی فلسطین، عموم ملت‌های مسلمان و عرب را به صحنه بکشاند». (کنفرانس بین المللی حمایت از انتفاضه فلسطین ۱۳۹۰/۷/۹). (برای مطالعه بیشتر: مشتاقی، الله کرم، ۱۳۹۱)

۸. تأثیر گذاری سادات در دوران کنونی

در منطقه جبل عامل و سرزمین لبنان رهبر مبارزه با دشمن اسرائیل و حمایت از آرمان فلسطین یعنی سید حسن نصرالله به عنوان نماد رهبر مبارز عربی که از نسل سادات نیز می‌باشد در سراسر جهان اسلام از محبوبیت و مقبولیت فراوانی برخوردار است. (بابایی، راضیه؛ غفاری، زاهد، ۱۳۹۸: ۲۰۳-۲۳۴) حائز اهمیت است که علاوه بر مردم نظام سیاسی و اجتماعی کشور سوریه که از سال ۲۰۰۷ تا کنون درگیر جنگ با جبهه تکفیر است از لحاظ عاطفی و معنوی و از لحاظ سیاسی و استراتژیک به رهبران ایران و حزب الله لبنان وابسته است. (نیاکوئی، سید امیر و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۳۷-۱۶۴) در کشور عراق که به صورت سنتی مرجعیت شیعه

نقش بسیار پررنگی در تحولات آن داشته است در دوران معاصر علاوه بر مرجعیت آیت الله العظمی خویی ره (۱۴۱۳ ق) و آیت الله العظمی سیستانی (متولد ۱۳۰۹) خاندان مبارز صدر و حکیم را نیز به چشم دیده است که این نیز بر ارادت فراوان مردم این کشور به سادات افزوده است. خاندان صدر همانطور که گفته شد در عراق، ایران و لبنان منشأ تحولات فراوانی بوده‌اند. (مطالعه بیشتر: کمالیان، ۱۳۹۴) همچنین است خاندان مبارز حکیم (عبیری، ۱۳۷۵: ۳۰؛ علوی، بی تا: ۳۵۱-۳۵۵) و ... (مطالعه بیشتر: ادیب؛ موسوی، ۱۳۸۳) در یمن نیز نقش سادات غیر یمنی و سادات یمنی در جنبش حوثی‌ها در بیداری و جهاد اسلامی بسیار پررنگ است. (عباسی، مجید؛ گلچین، سعید، ۱۳۹۴: ۶۹-۱۰۲) بر اساس باور زیدیه اگر سیدی از نسل فاطمه زهرا (س) قیام به سیف کند و دیگران را به امامت خود و جهاد دعوت کند اطاعت از او واجب است. (سلطانی، ۱۳۹۰: ۲۷۱-۲۷۲)، بر اساس برخی گزارشات حوثی‌های یمن بر اساس تفکرات سیاسی حسین الحوثی شکل گرفتند. و وی بسیار تحت تأثیر اندیشه‌های امام خمینی (ره) بود. (حسین حوثی، ۲۰۰۱: ۱-۳) و رهبر معنوی ایشان بدرالدین الحوثی است. (السالمی، ۲۰۱۶: ۳۱۳) و نیز در افغانستان که از دیرباز سادات حضور دارند. (عادلی، ۱۳۸۹: ۴۲-۷۵) امروزه در میان رهبران ایشان در مبارزات و تحولات سیاسی اجتماعی نقش سادات پررنگ است. به نظر می‌رسد رهبران سادات در دوران کنونی به دلیل نقش بی‌بدیل خویش در همه تحولات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی به عنوان رهبران بیداری اسلامی حداقل در منطقه غرب آسیا در جهت موازنه قدرت و بازدارندگی در مقابل جریانات رقیب هستند.

نتیجه گیری

مسلمانان علاقه ویژه‌ای به اهل بیت (ع) دارند و ایشان را تکریم می‌کنند و در این راستا هر آنچه که یادآور آنان باشد را ارج نهاده و به آن محبت می‌ورزند و سادات شاخصترین این نشانه‌ها هستند. تکریم سادات که گستره آن تمامی سرزمین‌های محل حضور مسلمانان است می‌تواند در تحولات اجتماعی-سیاسی نقش آفرین باشد که از مهمترین این تحولات جریان بیداری اسلامی در دو قرن اخیر بوده است که مسلمانان هر کجا سیدی اراده و دعوت به اسلام‌خواهی و یا ظلم‌ستیزی کرده است به دو دلیل پیروی از حق و ارادت خاصی که به سیادت وی داشته‌اند او را تنها نگذاشته و یاری رسانده‌اند. که این سیره همچنان ادامه دارد.

فهرست منابع

قرآن کریم

الف. فارسی

۱. ادموندز، سیسیل جی ادموندز (۱۳۶۷)، کردها، ترک‌ها، عرب‌ها، ترجمه ابراهیم یونسی، تهران: روزبهان.
۲. ادیب، عادل و موسوی، حسین، (۱۳۸۳)، حزب الدعوة اسلامی عراق: پیشینه تاریخی و اندیشه سیاسی، تهران: مرکز پژوهش‌های علمی و مطالعات استراتژیک خاورمیانه.
۳. بابایی، راضیه؛ غفاری هاشجین، زاهد، (۱۳۹۸)، «نقش رهبری سید حسن نصرالله در به‌کارگیری قدرت هوشمند حزب‌الله در مواجهه با مخالفان»، جامعه‌شناسی سیاسی جهان اسلام، سال هفتم، شماره ۱، صص ۲۰۳-۲۳۴.
۴. حسینی، سید حسن (۱۳۹۸)، اطلس تاریخی سادات ایران (از آغاز تا پایان قرن نهم هجری): سادات قم و آوه، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
۵. دلپار، نوثر، ۱۳۷۰، نهضت‌های نوین اسلامی اندونزی، ترجمه ایرج رزاقی و محمد مهدی حیدرپور، مشهد: آستان قدس رضوی.
۶. دوانی، علی (۱۳۷۹)، مفاخر اسلام، تهران: مرکز فرهنگی قبله.
۷. ذاکری، محمد اسحاق (۱۳۹۳)، اندیشه‌های تقریبی علامه شرف الدین عاملی، قم: انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
۸. ربانی گلپایگانی، علی (بهار ۱۳۹۶)، «امامت اهل بیت (ع) بر مبنای آیه مودّت»، فصلنامه انتظار موعود، سال هفدهم، شماره ۵۶، صص ۵-۳۱.
۹. صفی زاده، فاروق (۱۳۶۷)، اهل بیت در قرآن و روایات، تهران: نشرالجهاد.
۱۰. عادل، سید جعفر، (۱۳۸۹)، کوثر النبی (پژوهش در تاریخ سادات افغانستان)، کابل: صبح امید.
۱۱. عباسی، مجید؛ گلچین، سعید، (زمستان ۱۳۹۴)، «انقلاب اسلامی ایران و ژئوپلیتیک تشیع در یمن: از هویت یابی تا بیداری»، مطالعات راهبردی بسیج، شماره ۶۹، صص ۶۹-۱۰۲.

۱۲. عبیری، عباس، (۱۳۷۵)، سیدمحسن حکیم: مرزبان حوزه نور، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، معانت پژوهشی.

۱۳. غنوشی، راشد (۱۳۷۲)، حرکت امام خمینی و تجدید حیات اسلامی، ترجمه هادی خسرو شاهی، تهران: موسسه اطلاعات.

۱۴. کمالیان، محسن، (۱۳۹۴)، مشاهیر خاندان صدر، تهران: موسسه تحقیقاتی امام موسی صدر.

۱۵. لاهوری، عبدالحمید (۱۸۶۸ م)، پادشاهنامه، به کوشش کبیرالدین احمد و عبدالرحیم، کلکته: بی نا.

۱۶. طباطبایی، سید محمد حسین، و دیگران (۱۳۴۱)، بحثی درباره مرجعیت و روحانیت، تهران: شرکت سهامی انتشار، چاپ دوم.

۱۷. مشتاقی، الله کرم (۱۳۹۱)، مفهوم بیداری اسلامی و ریشه های آن از نگاه مقام معظم رهبری، وبسایت مقام معظم رهبری.

۱۸. موثقی، سید احمد، (۱۳۷۷)، جنبش های اسلامی معاصر، تهران: سمت.

۱۹. میرزایی، محمدامین (۱۳۷۸)، سراج الطریق و راهنمای اهل تحقیق ابوبکر بن هدایه الله، سندج: انتشارات کردستان.

۲۰. نهواندی، عبدالباقر (۱۹۲۵ م)، مآثر رحیمی، تصحیح محمد هدایت حسین، کلکته: بی نا.

۲۱. نیاکوئی، سید امیر؛ اسماعیلی، علی؛ ستوده، علی اصغر، (بهار ۱۳۹۳)، «عوامل گسترش روابط استراتژیک سوریه با ایران از صعود بشار اسد به قدرت تا ناآرامی های اخیر (۲۰۱۱-۲۰۰۰)»، مطالعات سیاسی جهان اسلام، سال چهارم، شماره نهم، صص ۱۳۳-۱۶۴.

۲۲. نیکویی، حجت الله (۱۳۹۶)، نگاهی نقادانه به مبانی نظری نبوت، قم: موسسه فرهنگی و اطلاع رسانی تبیان.

۲۳. واعظ زاده خراسانی، محمد (۱۳۷۳)، «جایگاه اهل بیت (ع) در جوامع اسلامی»، مجله مشکاة، بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی، شماره ۴۳، صص ۴-۳۸.

۲۴. ولایتی، علی اکبر (۱۳۹۰)، بیداری اسلامی، تهران: بی نا.

۲۵. هیکل، محمد حسنین (۱۳۶۲)، ایران: روایتی که ناگفته ماند، ترجمه حمید احمدی،

تهران: انتشارات الهام.

ب. عربی

۲۶. ابن جوزی، سبط (۱۴۱۸ ق)، تذکرة الخواص، قم: منشورات الشریف الرضی.
۲۷. ابن حنبل، احمد (۱۴۰۳ ق)، فضائل الصحابه، بیروت: مؤسسة الرسالة.
۲۸. ابن حوقل، محمد (۱۹۳۸ م)، صورة الارض، بیروت: دارصادر.
۲۹. ابن عنبه، احمد بن علی (۱۳۸۰ ق)، عمدة الطالب فی أنساب آل أبي طالب، نجف: منشورات الشریف الرضی.
۳۰. ابن فارس، احمد (۱۳۹۹ ق)، معجم مقاییس اللغة، تحقیق: عبد السلام محمد هارون، بیروت: دار الفکر.
۳۱. ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ ق)، لسان العرب، بیروت: دار صادر.
۳۲. ابوالفرج اصفهانی، (۱۳۸۵ ق)، مقاتل الطالبیین، قم: مؤسسة دار الکتب.
۳۳. امین، حسن (۱۳۹۵ ق)، دائره المعارف الاسلامیه الشیعیه، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.
۳۴. الامین، محسن (۱۳۸۰ ق)، خطط جبل عامل، تحقیق حسن الامین، بیروت: الانصاف.
۳۵. بلاذری، احمد بن یحیی (۱۴۱۷ ق)، انساب الاشراف، تحقیق سهیل زکار، بیروت: دارالفکر.
۳۶. حسینی اشکوری، سید صادق (۱۴۱۹ ق)، القاب السّادة، قم: مجمع الذخائر الاسلامیه.
۳۷. حسین حوثی (۲۰۰۱)، دروس من هدی القرآن، يوم القدس العالمی، یمن: بی نا.
۳۸. حقّی، اسماعیل جارشلی (۱۴۲۴ ق)، اشراف مکه المکرّمه و امرائها فی العهد العثماني، به کوشش خلیل علی مراد، بیروت: الدار العربیة للموسوعات.
۳۹. خافی خان نظام الملکی، محمد هاشم ۱۹۲۵ م، منتخب الباب، به کوشش ولزلی هیگ، کلکته، بی نا.
۴۰. خرگوشی، ابوسعید (۱۳۶۱)، شرف النبی، تهران: نشر بابک.
۴۱. راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ ق)، مفردات ألفاظ القرآن، بیروت: دار الشامیه.

٤٢. رجایی، سید مهدی (١٣٨٥)، المعقبون من آل ابی طالب، قم: موسسه عاشورا.
٤٣. روضاتی، سید محمد علی (١٣٣٥)، جامع الأنساب، اصفهان: چاپخانه جاوید.
٤٤. زمخشری، محمود (١٤٠٧ ق)، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل، بیروت: دار الکتاب العربی.
٤٥. سالمی، عبدالسلام بن أحمد (١٤٣٣ ق)، الجماعات الإسلامية فی الیمن، دارالکتب صنعاء.
٤٦. سبزواری، ملأ هادی (١٣٨٣)، اسرار الحکم، قم: مطبوعات دینی.
٤٧. سلطانی، مصطفی (١٣٩٠)، تاریخ و عقاید زیدیه، قم: انتشارات ادیان.
٤٨. شخص، سید هاشم محمد (١٤٢٨ ق)، رائد المنبر التقی السید محمد الشخص، قم: مؤسسة الکوثر للمعارف الإسلامية.
٤٩. شهاب محمد، اسد (١٤٢٦ ق)، الشیعه فی اندونسیا، جاکارتا: مؤسسة الثقافة.
٥٠. صدوق، محمد بن علی (١٤٠٤ ق)، عیون اخبار الرضا، بیروت: مؤسسة الاعلمي للمطبوعات.
٥١. طباطبایی یزدی، سید محمد کاظم (١٤٢٠ ق)، عروة الوثقی، قم: مؤسسة النشر الإسلامي.
٥٢. طباطبایی، سید محمد حسین (١٣٧٥)، المیزان، قم: انتشارات اسماعیلیان.
٥٣. طوسی، محمد بن الحسن (١٤١٤ ق)، الأمالی، بیروت: دار الثقافة.
٥٤. علوی، حسین، (بی تا)، الشیعة و الدولة القومية فی العراق: ١٩١٤-١٩٩٠، قم: دارالمجتبی.
٥٥. عیاشی، محمد بن مسعود (بی تا)، تفسیر عیاشی، تهران: المكتبة العلمية الإسلامية.
٥٦. فیروزآبادی، مجد الدین (١٤٢٦ ق)، قاموس المحيط، بیروت: مؤسسة الرسالة للطباعة والنشر والتوزيع.
٥٧. فیومی، احمد بن محمد (١٤١٤ ق)، مصباح المنیر، قم: دارالهجرة.
٥٨. قمی، حسن بن محمد (١٣٨٥)، تاریخ قم، قم: کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی گنجینه مخطوطات اسلامي.
٥٩. قندوزی، سلیمان بن ابراهیم (١٣٨٥)، ینابیع المودة لذو القربی، قم: انتشارات اسوه.
٦٠. کحالة، عمر رضا (١٤١٤ ق)، معجم قبائل العرب القديمة و الحديثة، بیروت: مؤسسة الرسالة.

۶۱. مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳ ق)، بحار الأنوار، بیروت: مؤسسة الوفاء.

۶۲. مستنبط، سید احمد (۱۳۸۵)، القطره، قم: نشر الماس.

۶۳. نوری، میرزا حسین (۱۴۲۵ ق)، مستدرک الوسائل، قم: مؤسسة آل البيت (ع).

۶۴. واحدی نیشابوری، علی بن احمد (۱۴۱۱ ق)، اسباب نزول القرآن، بیروت: دارالکتب العلمیة.

ج. انگلیسی

65. Jacobsen, Frode F, 2009, Hadrami Arabs in Present-day, Indonesia, An Indonesia-Oriented group whit an Arab signature, London: Routledge Contemporary Southeast Asia Series.

د. وب سایت

66. www.ganaislamika.com/melacak-asal-usul-habib-di-indonesia-1-siapakah-habib/#_ftn1.

67. www.irna.ir/news/83209524.

68. <http://solale.ir/fa/> شاخه های اصلی سادات در ایران

69. https://farsi.khamenei.ir/others-article?id=24715#_ftn78.

